I

Учитель ладинської школи Євген Корецький, прокинувшися в своїй камері 18-го листопада 1905-го року, зараз згадав, що сьогодні якраз виходить два місяці, відколи він попавсь у неволю. Він поїхав до Києва, потрапив туди саме тоді, як вийшов маніфест 6-го серпня про Державну Думу. Всі розуміли, що після всього того, що було — після кривавої війни в Маньчжурії, року напруженої боротьби дома, після всіх тих віч, страйків, бунтацій, пожежі й крові, несамовитих погромів і народних бунтів, — після всього того це було занадто мало, занадто блідо. Кожен розумів, бачив, що це не може нікого задовольнити, що всі країни, всі народи величезної держави, стиснені й досі в старих путах, не заспокоюються цим малим здобутком і справа відбуватиметься й далі... Люди з запалом читали прокламації, в яких пояснялося, через що реформа не може, і не повинна нікого задовольнити...

З такою прокламацією в кишені, з купкою нових книжок на політичні теми та з папером, олівцями й підручниками, купленими в школу, їхав Корецький з Києва; і як вийшов з вагону на вокзал у своєму невеличкому городі, — зараз же його арештовано.

На допитах йому казано:

— А, вы там конституционные приговоры составляете!.. Народные избранники!.. Школа украинская!.. Контроль над бюрократиею!.. Ну-с, — так обождите немного: вы очень поторопились!..

Відома річ, що й арештовано його найбільше через ту справу з "конституционным приговором". Звісно, справник уже давно намагався в шкільній раді, щоб Корецького скинуто з учителювання... Але все ж ця справа наробила тоді великого шелесту в їх невеличкому городі. Корецьким і його селом зацікавилися поступові люди з місцевої інтелігенції.... Пішла справа навіть у пресу, — ну, звісно, що все це взято

було до уваги, і Корецький мусив "обождать немного" та й дожидає вже два місяці...

За ці два місяці йому тільки раз дозволено побачитися з жінкою — на десять хвилин при жандармі... Навіть дітей не пустили, хоч Таля взяла була обох... Тоді ще її не прогнали з школи, де вона була в його помічницею; але тільки через те, що за неї в шкільній раді оступився Моловський... Другого разу його може не бути, і тоді... З чого ж тоді вони житимуть? А може вже й тепер треба про це питатися? Хіба він знає? Скільки вже часу ніяких звісток з волі! Спершу він мав деякі, бо приходили до тюрми нові арештовані. Знав, що з Японією вже замирили, знав про всякі розрухи... Але от уже три тижні нікого нового не приводять, забрали й тих, що сиділи з ним у камері, — ні газет, ні людей: нічого не знає, що діється за цими мурами.

Знає тільки, що там життя кипить, люди борються, добиваються... Горіла його душа, пориваючися й собі туди ж... Хотілося робити й боротися і було страшно жалко за своїм селом. Дев'ять років вибув він там у школі. Багато його школярів єсть таких, що купчаться коло його й Талі, як одна духовна сім'я. Скільки книг з їми прочитано, скільки розмов було!.. Трохи знання таки дано їм... Він з Талею передали їм частину свого власного я, вони мов уже рідні їм зробилися — як же не жалко їх покидати? А надто тепер, коли ввесь народ зворушився, рветься до кращого життя, коли їм усім так треба допомоги — словом і ділом... Звісно, —

Раз добром налите серце

Вік не прохолоне! —

ніщо не зможе знищити зовсім ту національну й політичну свідомість, яку дали вони вдвох своїм учням, але все ж народ живе в такій страшній темряві, що серед неї легко зблукатися навіть тому, хто,

здається, ніби й знає дорогу!.. І так би хотілося їх усіх бачити... Найбільше Петра та Якова.

Та де там їх побачиш, коли й Талі до його не пускають... дітей навіть!.. Чого ж уже дітей не пустили? Що тії діти могли вдіяти? І де вони тепер усі троє? Чи здорові? Ще ніколи не було йому так сумно, так жалісно-болюче без їх... без тихих Таліних очей, без веселого щебетання дитячого...

Хоч би на хвилину, на одну хвилину побачити!..

Сірі брудні мури — загиджені, заплямані, холодні — стискали його з усіх боків. Тільки там, крізь грати невеличкого вікна, високо, мало не під стелею, видко було клаптик блакитно-ясного неба з кінчиком білої хмарки, по краях прозорої, як серпанок. Осінній день удався теплий, сонячний і здавався Корецькому тут, серед цієї брудної темрявої камери, не осіннім, а весняним. Думка несамохіть нагадувала обсипані білим цвітом вишні, запашні, блискучі листочки на березах і довгі сріблясті віти вербові, похилені над молодими гомінливими хвилями веселої річки, що повилась серед широкої зеленої луки з розкиданими по їй плямами жовтих квіток. Яке все було гарне, безмірно-прекрасне, весняне... Як же без його жити? Хіба ж це можна? Хіба ж риба може без води жити? О, як він тепер розумів, як добре розумів тих нещасливих!.. Непереможною силою тягло їх з тюремних мурів, і вони йшли ні на що не зважаючи — ішли під кулі вартових, на голод і блуканину в сибірській тайзі, не спинялись перед смертю своєю чи чужою, щоби тільки побачити над собою широку блакить небесну, щоби почути повівання вільного вітру, щоби припасти намученими грудьми до матері-землі й цілувати її, цілувати божевільними поцілунками, ховаючи лице в пахучій молодій траві!.. О, за один такий день можна йти на все, зробити все!..

Брязнули ключі коло дверей, грюкнув засув. Принесено звичайний уранішній чай.

— Горяченького! — промовив солдат-доглядач, ставлячи на стіл жестяний чайник і кладучи франзолю.

Корецький нічого не відказав йому. Машинально, не думаючи про те, що робить, став поратися з чаєм, потім швиденько випив його, мов роблячи те, чого не міг не зробити з повинності, ліг на ліжко, заплющив очі і знову почав мріяти.

А що, якби справді спробувати? Не всі ж утечі кінчаються нещасливо. Бо доки його тут держатимуть, це невідомо. Може навіть зашлють кудись на північ або на Сибір... кудись між якути... Хіба там менше небезпечності смерті? Аби грубий деспот-тюремник виявив свою грубість трохи в більшій мірі, а невільник запротестував проти цього, — от уже й готова якась якутська трагедія... А якби зараз вирватися туди — на зелені луки, під сонячне небо! О!..

Він зірвався з ліжка і обійшов камеру попід мурами, озираючи їх. О, дуже міцні! Він спинився перед вікном, подумав... Звичайно, коли перепиляв би грати та мотуза путящого, то можна бути внизу... Але ж унизу під вікном буде двір, а треба бути за двором. Ну, то як же?

Корецький почав пригадувати собі, що він саме бачив, проходячи двором, уявляв план його, та ніяк не міг дорозумуватися, де саме він опинився б, коли б ізліз мотузом з вікна у двір. Здається, це вікно з причілку. Коли так, то тоді, ставши на землі, він повинен пройти до рогу будівлі, перейти двором до середньої брами, нею вступити в другий двір, тоді знову брама й аж тоді воля.

Так. Але ж саме в його під вікном ходить вартовий, біля першої брами другий, а брама замкнена і ключ у воротаря... так само й з другою брамою. Нарешті там, за останньою брамою, знову вартовий...

Що ж він з ними з усіма робитиме? Поперед усього свій вартовий, той, що під вікном... Корецький устав і підійшов до вікна... Ось чути його

ходу. Він обходить частину будинку: проходить проз вікно, завертає за ріг, тоді знову назад проз вікно й завертає за другий ріг, стріваючися з другим вартовим. Ну, то треба...

А що це за галас такий там, на волі? Мов який ярмарок чи базар. Але тут, — він добре знає, — ніколи не буває ні ярмарків, ні базарів... А такий галас, мов величезне стовпище людей гомонить і вигукує... Ні, вже затихло.

Дак треба скористуватися з того часу, як вартовий завертає за ріг тюрми й не може бачити його вікна. Чи можна встигнути?

Але галас на волі не втихає. Чути якісь окремі вигуки, тільки не розбереш що... А! догадавсь: це певне не на волі, а в дворі: привели або виводять великий гурт рештантів, вони стовпились у дворі й чогось галасують... Може сваряться проміж себе... може з начальством лаються, "неповиновеніє оказують", як каже доглядач, а може так просто галасують...

Ану, порахує ще він, скільки часу вартовий буває за рогом тюрми. Підождав, поки вартовий, здавалося йому, підійшов до рогу будівлі й почав рахувати. Раз, два, три... нарахував усього сто тридцять один... То треба держати вірьовку напоготові, прив'язану... За яких 15 — 20 секунд можна бути вже внизу, долі — саме тоді, як вартовий буде за заднім рогом, і пробігти до брами...

— Щоб набігти на другого вартового, що стоїть на тій брамі, — підказав він сам собі. — Ні, це дурниця, з цього нічогісінько не буде.

То це ввесь його план руйнується й нема ніякого способу?

Але що це?.. Знов крик іще дужчий...

— Урра-а-а!..

Чого ті рештанти радіють? Не розуміє!... Якась дурниця!..

Хіба підкопатися? Ще б пак, — з другого поверху!.. Пробити поміст і пролізти в перший поверх... там сидять "уголовні"... треба, щоб і вони згодилися тікати... Ну, але з їми справа небезпечна: коли б навіть і згодилися, то в їх завсігди так трапляється, що вони когось задавлять або заріжуть... якогось вартовника, або що... ну, а він — убивати людину... Ні-ні, — з ними треба облишити!..

Ну, а які ж інші способи? Просто коридором?..

Але все ж брами з вартовим не минеш! — знову сам себе перепинив. — Яким би способом не вийти, — завсігди вийдеш у двір, а з двору брама з вартовим неминуча... Неминуча, — підкреслив він слово думкою.

Безнадія вже впивалась йому в душу, всмоктувалась у неї, мов п'явка в тіло... Ліг на ліжку, закинув руки за голову, заплющив очі. Не хотів думати, не хотів почувати... Але почував — її, ту п'явку, що всмокталась у душу...

Скільки ще буде тут? Місяць? Півроку? Рік? Поки впаде режим?

Поки впаде!

Вірив, що це буде, що неминуча це річ, але коли вона здіється?.. Всьому є кінець, але коли він буде?

А гинути тут, або там, — серед сибірських тундр, далеко від рідного краю!..

Коло дверей забрязкало замком, грюкнув, одсуваючися, засув. Чого це вони знову пруться? Звичайно ж у такий час не ходять, а сьогодні спокою не дають!

Не ворухнувся і навіть не розплющив очей, як хтось увійшов до камери.

— Вас требують у контору, — почувся голос.

Корецький розплющив очі, — перед ним стояв один з доглядачів.

— Чого?

— Не могу знать... требують... і щоб немедлено...

— Може жандарський офіцер приїхав?

— Не могу знать...

Корецький ліниво, нехотя підвівся, взяв бриля й пішов попереду, а за їм слідком доглядач. Перейшли коридором, зійшли вниз у двір. Він був порожній. А де ж ті рештанти, що галасували?

— Що тут у дворі за крик був? Рештанти чи що кричали? — запитався він у доглядача.

— Не могу знать... — одказав той звичайною фразою, а тоді, трохи помовчавши, додав: — То не в дворі... там, на вулиці, значить, крик...

— Чого ж?..

Той стиснув плечами.

— Без понятія народ... Вольнєнія...

Може б він казав ще що, але в цю мить до їх підійшов старший доглядач, і він замовк. Пішли втрьох по східцях нагору, і незабаром Корецький опинивсь у конторі, — в невеликій брудній хатинці.

Вгорі на стінах два старі царські портрети, якісь інструкції в рямцях, — їх так позасиджували мухи, що вже мабуть і не дочитаєшся, що там написано. Піводчинена шафа з паперами... два столи, позастилувані синім папером, обляпані чорнилом... на столах купи паперів... За більшим сидить начальник тюрми, — товстий, брезклий чоловік з заспаним обличчям. Він зиркнув на Корецького.

— Тут нащот вас бумага... — Витяг папірець і глянув на його. — Освобождаетесь...

— Як? — спитався Корецький, не ймучи віри.

— Освобождаетесь, говорю... Распишитесь в получении ваших денег и часов...

Він штовхнув до Корецького якусь книгу. Корецький, не читаючи, розписався тремтячою рукою, упхнув до кишені, не рахуючи, гроші, годинника...

— Отведи их — пусть соберутся, — звелів начальник старшому доглядачеві. — Тогда освободить, — могут идти...

Вернувшися до камери, Корецький не поскладав, жужмом покидав у кошик свої речі й ледве міг діждатися, поки солдат ізв'язав їх. Тоді не пішов, а більше побіг коридором і вниз по східцях, — ледве солдат з кошиком за їм поспівав.

Тільки вони вийшли в другий двір, зараз Корецький почув, що за брамою на вулиці якийсь гомін. Та він про це не думав. Пас нетерплячими очима руки забарного воротаря, що, не поспішаючись,

методично стромляв своїми товстими пальцями ключ у замок, повертав його там, одмикав... Нарешті відімкнув, витяг замок, грюкнув, одсуваючи, засувом... Корецький нахилився тим часом, узяв з землі кошик за вірьовку і ступив в одчинену хвіртку на вулицю.

І враз опинився серед стовпища: юрма людей стояла коло самісінької брами — мужчини, панночки... З несподіванки він спинився, дивлячись на людей.

— Корецький! — кинув хтось серед стовпища.

— Урра-а-а!.. Корецький!.. Урра-а-а!..

І враз хтось вихопив у його з рук кошика, його самого підхопили чиїсь руки, багато рук, і він заколихався над головами великого стовпища, що залило ввесь майданчик перед тюрмою. Просто перед Корецьким маяв величезний білий прапор з написом червоними літерами: "Амністія". Далі червоніло ще кілька прапорів — менших.

— Урра! — загреміло ще дужче. — Урра, Корецький! Хай живе свобода!..

— Панове, що ви робите? Не терзайте ви так чоловіка!.. — почувся знайомий Корецькому голос. — Треба на звожчика!..

— Звожчика!.. Давай звожчика!.. — загукало кілька голосів. Корецького спустили додолу.

Стовпище розступилося, покидаючи прохід, і на кінці його Корецький побачив фаетон.

— Прошу вас, Євгене Петровичу, — промовив той же знайомий голос, і Корецького взяв під руку чоловік з чорною бородою, — добре знайомий йому адвокат Яковенко. Між двома лавами людей — панів, робітників,

паній, панночок — вони пройшли до фаетону. Корецький сів у його, з ним Яковенко, а навпроти ще двоє людей, — всі троє стискали руку Корецькому, здоровкалися з ним, поздоровляли "з визволенням", але Корецький не розумів, хто ті двоє, і не розбирав, що з ним діється.

— Рушай до думи!.. — звелів Яковенко. — Швидше! Коні рушили. Але все стовпище посунуло за фаетоном, обступило його, і він мусив їхати ходою.

— Ну, хвала богові, — таки добилися! — казав Яковенко. — Знаєте: прокурор і жандарми ніяк не хотіли вас випускати. А я кажу... я був у депутації од мітингу... я кажу: для самої власті краще, коли випустите його, ніж коли доведете до нещастя... Адже перед тюрмою стоїть стовпище, готове щомить розбивати браму... Ну, вони й сами поміркували... Згодились... Тепер ми просто на мітинг... Всі вимагають, щоб ви там були, хочуть вас бачити...

— Який мітинг? — ледве міг спитатися Корецький. — З якого приводу?

— Як з якого? — здивувався Яковенко. — Ах! то ви, бідолашний, нічого не знаєте!.. Ви не читали телеграми... Панове! — гукнув він у стовпище. — Він не читав телеграми... Дайте телеграму!.. Швидше!..

— Телеграму! Телеграму!.. — розкотилося між народом, і кілька рук з великими аркушами простяглося до фаетону. Яковенко взяв один і подав Корецькому.

— Ось читайте: "Височайший манифест..." Конституція!..

Тремтячи як у пропасниці, почав Корецький читати. Очі не слухались, якось перескакували по словах, якийсь туман застилав літери...

— Читайте голосно!.. — Голосно хай хтось читає!.. — Почулося гукання. — Знову хай читають!..

Яковенко взяв у когось із рук ще один аркуш, устав у фаетоні, що ледве посувався серед стовпища, і, держачись однією рукою за передок, другою піднявши вгору білий аркуш, почав читати маніфест:

— "...даровать населению незыблемые основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы слова, собраний и союзов", — одбивалося в вухах у Корецького голосне читання, але зараз же його покрили ще голосніші вигуки:

— Урра-а!.. Да здравствует свобода!.. Да здравствует конституция!..

— "...Установить, как незыблемое правило, чтобы никакой закон не мог восприять силу без одобрения Государственной Думы"...

— Ура!.. Да здравствует Государственная Дума!.. А Яковенко читав уже іншу телеграму. Уривки долітали до вуха Корецькому:

— "Известие о подписании конституции распространилось в Петербурге... Едва они собрались, как принесли со станка оттиски манифеста... Предложили почтить народ, мужественно завоевавший свободу".

— Ура!.. Хай живе народ!.. Хай живе свобода!.. Геть тюрми!.. Амністія!.. Амністія!..

Корецькому стиснуло горло, він почував, що коли не вдержиться, то зараз, зараз у його ринуть з очей сльози. Він заплющив очі і зціпив зуби.

Процесія помалу посувалася, і Яковенко тим часом розказував:

— Уночі ми получили маніфеста в редакції... Зараз же рішили випустити його окремим плакатом... У десять годин він уже по всьому городу гуляв... Народ висипав на вулиці, — ну, звісно, мітинг... Стали говорити. Амністія — перше слово... Панове, — каже доктор Лавренко, — поки дадуть амністію з Петербургу, — не забувайте, що в нашій тюрмі сидить борець за волю — Корецький. Добиваймось, щоб його випущено!.. Ну, звісно, в такі хвилини юрба не міркує довго... Так і шугнули до тюрми, — хотіли силоміць... Та вже ми вмовили взятися до легального способу... Ну, ото й вибрали депутацію з нас трьох: я, доктор Юрковський та Павло Семенович... — і він показує на тих двох, що сидять навпроти Корецького, і тоді тільки він пізнає їх.

А Яковенко все говорить. Він швидко, поспішаючись, уривками переказує Корецькому події двох останніх місяців: з'їзд земських і городських діячів, повсюдні мітинги, розрухи по городах і селах і, нарешті, величезний страйк залізничників та інших робітників, що спинив, спаралізував економічний рух усієї величезної держави... Все це Корецький чує, але спершу розуміє тільки частину казаного, уривки... Та помалу починає призвичаюватися до всього того, що тут із їм трапилося, починає розуміти його і своє становище серед цих нових подій. І невимовна радість обнімає його, аж із глибу душі починає рости щось велике, гарне, непереможне... І воно хоче вирватися на волю, виявитися чимсь — криком, — чим-небудь, аби тільки виявитися.

— Стій! Стій!

Фаетон спиняється, й Корецький помічає, що стовпище побільшало.

— Виходьмо... приїхали, — каже йому Яковенко.

Він виходить. Яковенко бере його за руку й починає протискуватися крізь натовп.

— Пропустіть... пустіть, панове! — говорить адвокат. — Дайте пройти до помосту, — дуже пильна справа.

Люди нехотя поступаються і пропускають у вузький прохід — щілину, що зараз же знову затуляється за їми.

Корецький з Яковенком довго протискуються тим проходом, аж поки нарешті ноги їх намацують щось ніби східці.

— Обережніше... обережніше... не впадіть!.. Отут східець... — каже Яковенко й тягне за руку Корецького вгору, все серед того ж натовпу.

Корецький силкується не впасти, намацує ногами серед чужих ніг якісь ніби дошки і сходить усе вище й вище, увесь час дивлячися вниз і пильнуючи своїх рухів.

— Ну, прийшли! — говорить Яковенко.

Корецький підводить голову і бачить перед собою стіл, поставлений на якомусь помості, а за столом якогось добродія... Він зараз же пізнає доктора Лавренка й розуміє, що це голова мітингу. Біля його за столом ще двоє: один сидить, а другий, зовсім незнайомий Корецькому, молодий, чорнявий чоловік з худим обличчям, говорить промову.

І враз спершу стиха, а далі все голосніше й голосніше чується навкруги:

— Корецький!.. Корецького привезено!.. Випустили!.. Визволено!.. Корецький!.. Корецький!..

Голова мітингу Лавренко повертається й бачить Корецького. Він швидко встає і стискає йому руку.

— Який я радий... — але голос уривається йому, а навкруги змагається все дужчий і дужчий крик:

— Корецький!.. Корецький!..

Чорнявий промовник замовкає. Лавренко махає обома руками на натовп, просячи мовчання. Як трохи притихає, він голосно, на ввесь майдан, гукає:

— Громадяни! Воля справді наступила... Перший день нашого конституційного життя вже зазначився: перед нами вже не в тюрмі, а на волі один з борців за його, за щастя народне, — Євген Петрович Корецький.

— Ура, Корецький!.. Ура!.. Хай живе воля!.. Ура, Корецький!..

Корецький бачить перед собою море голів, а над ним — геть скрізь по майдану — купаючись у золотому сяйві, в'ються, то згортаючись, то розгортаючись, червоні прапори з якимись написами... А он один білий — це той, що написано: "Амністія"... і чорний... Прапори мають, море голів хвилюється, руки знімаються вгору — махають брилями, білими хустками... І навкруги з будинків — у вікнах, на ґанках і навіть на покрівлях теж товпляться люди, махають хустками, прапорцями, і могучий голос визволеного народу гремить аж до осяйного, радісного, щасливого неба:

— Хай живе воля!..

Помалу крики втихають, руки з брилями й хустками втомляються махати. Корецького садовлять тут же за стіл. Чорнявий оратор може кінчати свою промову. Корецький дивиться на стовпище. Воно залило ввесь майдан і ближчі частини вулиць, що сходяться до його. Студентські кашкети, робітницькі брилі, жіночі брилики, дорогі панські брилі, навіть циліндри, — все змішалося в одну величезну мішанину... Он

кілька селянських шапок, — мабуть селяни з ближчих сіл... Он три білих хусточки сестер з Червоного Хреста... І скрізь, скрізь червоні стрічки — в петельках, на брилях і бриликах... Он якийсь хлопчик без шапки. Зліз на ліхтарний стовп і обв'язує його смужкою червоної китайки. А он два офіцерські мундири... ні, то військові лікарі... і в тих навіть червоні стрічки в петельках пальта... Поки Корецький роздивляється, чорнявий промовник говорить про важність моменту, про велику справу визволення пролетаріату, та його, видимо, не дуже слухають і ледве він змовкає, — зараз зривається новий крик:

— Корецького... просимо Корецького сказати!.. Хай Корецький каже!..

Лавренко повертається до Корецького.

— Мусите говорити.

Корецький блідне і, не змагаючись, устає. Про що він говоритиме, — сам не знає, але почуває, що те велике й гарне, що наростало й наросло у його в душі, зараз вихопиться на волю. Він простягає руку і ввесь майдан стихає.

— Громадяни! — починає він. — Не вам мушу я розказувати, якими святими сльозами, якою благородною кров'ю змочено шлях визволення... І ніколи цих сліз і крові не пролилося стільки, як тепер, та зате ж і ніколи не добувалися ми такої відповіді, як тепер. Це вперше почули ми слово, що нагадує те, чого ми хочемо. Поки що — це тільки слово, на папері написане, але від нас залежить, щоб воно сталося ділом... І на це ми повинні тепер оддати усю свою силу, ввесь свій розум, всю свою любов до волі.

Він говорить і враз помічає там, серед стовпища, просто помосту, щось знайоме... Блакитна вуалька на простенькому бриликові, а під ним... Невже це вона? Невже це Таля?.. Так-так, — вона, запевне вона!..

Дивиться на його, сміється, киває йому... Безмірна радість обнімає його всього, він усміхається широким щасливим усміхом і слова самі рвуться йому з уст:

— Тут, у нашому городі, може на цьому саме майдані, де ми тепер зібралися відсвяткувати зорю нового життя нашого, сходилася колись козацька рада, рада вільного, рада визволеного українського народу. Тяжкою боротьбою добув собі народ волю, визволився з пут, щоб справдити в рідному краї ідеали громадської волі, рівності... Правда, ми програли тоді, сили темряви й неволі, сили похмурого деспотизму були дужчі за нашу молоду новонароджену волю, — вони зламали її... Але ті ідеали, за які наш народ боровся, не жаліючи свого життя, — ті ідеали не могли в душі його зламати ніякий деспотизм, ніяка темрява. І та велика переміна, яка тепер робиться, — не чужа вона нам: ми ждали її, виглядали її в темній неволі кріпацтва, в тяжкому поневірянні після кріпацького життя, боролися за неї, — і ось вона прийшла, сподівана й рідна нам! І коли був час, що народ наш порізнився з інтелігенцією, то тепер цей час минувся: народ виріс, народ зробився вже свідомим творцем свого власного щастя і та свідомість об'єднує його з інтелігенцією в одну велику сім'ю. І ця сім'я борців іде назустріч золотому сонцеві визволення робочих мас, визволення рідного народу і всіх народів з іржавих пут старої неволі... Воно горить, сяє вже, це золоте сонце, і кличе нас: вперед! вище! до високостів щасливого, вільного, могучого робітницького життя!..

Буря оплесків, криків: "браво! слава!" громом гремить серед майдану і знову мають хустки й прапорці, і сяють радісні очі з-під брилика з синьою вуалькою...

II

Вже було надвечір, як Корецький їхав удвох із жінкою додому. Вони були на майдані, аж поки скінчилося віче, потім, укупі з Яковенко'м, опинилися в редакції газети — Корецький трохи працював у їй, даючи туди дописи й невеликі статейки, а тепер пішов на збірку співробітників:

мали обміркувати справу, як далі держатися. Поставлено було: стати цілком на той грунт, що маніфестом 17-го листопада заведено волю слова, й не посилати газети на попередню цензуру. Корецький узявся перекласти по-вкраїнському й пояснити маніфест, щоб завтра ж можна було його видрукувати й розіслати післязавтра вкупі з газетою та й так пустити між люди. Яковенко ручився за друкарню, що вона не зречеться друкувати на підставі маніфесту, — він навіть уже забігав туди по дорозі і трохи поговорив там про це. Видимо було, що пресі належатиме у всіх дальших подіях величезна роль, ще більша, ніж досі... Корецький дуже добре розумів усе те й залюбки згодився пристати до роботи. Певний був, що трохи згодом вернеться знову до своїх школярів і цього йому дуже хотілося, але поки що — газета була справою перворядної ваги. Він мав у їй говорити переважно для села і вимовив собі право писати по-українському.

Після цього Корецького закликали ще на одну збірку, але хоч і кортіло там бути, — дужче хотілося додому. І тепер вони їхали вдвох. Поштарський возик торохтів шляхом, малий хлопець поштарів то ляскав батогом, то щось мугикав собі під ніс. Таля оповідала про те, що діялося в їх дома й на селі, поки він був у неволі. Діти були здорові, вона також... Другого вчителя в школу досі не прислали й вона, як могла, сама справлялася з усією роботою. Це було й добре: коли б прислано вчителя, трудніше було б Корецькому вернутися на стару свою посаду. Ну, але завтра він школярів не побачить: довідавшися вже опівдні про маніфест, вона зараз пустила дітей додому, зробивши їм задля такої події на завтра свято, а сама мерщій у город... Як ставилися діти до арешту свого вчителя? О, дуже добре! Він не може собі уявити, як дуже поширилася тепер свідомість у їх на селі. Пам'ятає, як перед двома роками зроблено трус у лікаревого сина-студента й арештовано його? Тоді темнота сільська казала, що він "хвальшиві бумажки робив". Тепер же, як його арештовано, то по селу скрізь так і казано: "забрано, бо за мужицьку волю оступавсь". Діти ж це чують... ну, та й дуже вони його, Євгена, люблять... Це, що він вертається, наробить їм багато радощів, — от він побачить...

Як їх організація? О, дух у їй чудовий! Було кілька збірок. Тричі збиралися в лісі на Петровій пасіці. Вона не на всіх збірках була, але це дарма; там тепер усім порядкує Петро. Такий, як і попереду, більш думає, а мало говорить, та кожне слово до діла. О, він знає, як треба порядкувати, — він ще дужче їх згуртував!..

І Яків... Такий талановитий хлопець, дотепний, тільки. часто гострий і нетактовний. Дарма, — Петро все залагоджує. Він найсвідоміший і найнепохитніший за всіх буде.

— Знаєш, Якова та Йвана, Петренкового Йвана... їх кликано на допит — за тебе питалися... Чому саме їх, а не кого іншого, — ми не могли зрозуміти... Вони прегарно там поводилися і тепер тільки підсміюються з тих...

— А взагалі селяни як? — питався Корецький, нахиляючися до Талі і пригортаючи її до себе близько, близько...

— Слухай, поштар же... — шепотіла вона, пручаючись.

— Він куняє, — сміючись одказав Корецький, цілуючи її в очі. — Ну, то як же взагалі селяни?

— О, в тому ж то й сила!.. Наша організація... трьох десятків душ у їй ще нема... а зуміла пригорнути до себе все село... Тільки такі багатирі, як Семенюта, Старостенко, Карпенко, — тільки ті держаться окремо й вороже... вся біднота пішла за нашими... У громаді — куди наші, туди й уся громада... Бач, я ж іще й не сказала!.. Яка я роззява!.. Недавно ж уся громада постановила: вимагати, щоб тебе випущено й вернено в школу... Списали постанову й послали... Багатирі та їхні полигачі — черносотенники — хотіли були протестувати, та громада так на їх загукала!.. Урвалася вже їм ниточка!.. Наші гору взяли... Ах, Геню!..

Голос у Талі радісно тремтів, як вона швидко про все це розказувала, її справді обнімала безмірна радість — і того, що Євген вернувся, і того, що конституція, і того, що в їх на селі так гарно!..

— Ах, Геню!.. Розумієш ти? Тепер уже зовсім не те!.. Зовсім!..

І вона сіпала Євгена за руку і все розказувала й розказувала, переливаючи своє почування і в його, примушуючи й його тремтіти радісним тремтінням. І враз серед оповідання засміялася, сама себе перепинивши:

— Ні, ти не знаєш... Просто диво!.. Степан Валюшний... ну, отой — Стукачів зять... Розумієш, приходить колись... "Дайте мені соціал-демократическьку прокламацію". — "Нема, — кажу, — в мене соціал-демократическької прокламації!" "Дуже погано, — каже, — треба, щоб була, бо наша партія за демократическьку республіку стоїть". "А яка ж ваша партія?" — питаю. "Як то — яка? Наша соціал-демократическька російська партія... До нас агітатор приїздив і завів у нас партію..." Думала, що побріхує, як звичайно... Розпиталася — аж ні. Служив він щось місяців зо два чи зо три в городі... чи на заводі, чи дворником десь, — не знаю доладу... Вернувся на село вже з книжечками, а тоді й справді за його слідом приїздив аж двічі агітатор, організував їх... На другій збірці було там кілька й наших... та вони не пристали.

Таля глянула на хлопця-поштаря, що дрімав на передку, і, зовсім притулившись на груди до чоловіка, заговорила тихше:

— Був і в мене... той агітатор... Умовляв, щоб і ми до їх... Звісно, я кажу, що ні... А він усе впевняє: ввесь народ вже свідомо горнеться до соціал-демократизму і незабаром, каже, ви опинитесь з своєю маленькою купкою зовсім самотніми "за бортом..." Саме воно! — думаю собі...

— Багато ж там людей? — спитався Корецький.

— Вони кажуть, що більш як сто... Але Петро довідався певне, що тільки сорок сім.

— Все ж досить багато за такий короткий час.

— О, вони дуже рухливий народ! Бігають, метушаться, раз у раз у їх збірки, літератури багато...

— Не знаєш, хто там у їх? Таля назвала декого.

— Так собі люди, — промовив Корецький. — Ну, та все ж добре, що вони ворушать людську думку.

— Та це добре... погано тільки, що трохи задираються з нами... А завзятий народ. Валюшний, дак той навіть таке каже: "Знаємо ми ваш парламентаризм!" — "Та що ж ти знаєш?" — питає Петро. "Господство буржуазії, — каже, — а вас ми розкасируємо!"

Євген і Таля обоє засміялися, уявляючи собі Валюшного з його витрішкуватими очима, з його наївною вірою, що над скарбами горять свічки вночі й через те він таки найде колись скарб, і з фразами про "парламентаризм" і "господство буржуазії".

Вже смеркалося. Вони їхали в темряві м'якою накоченою дорогою, близенько пригорнувшись одне до одного. Хлопець-поштар давно вже дрімав, похитуючись на передку, і коні самі собі бігли добре знайомим шляхом. Ось уже замигтіли перед ними вогники в вікнах ладинських хат, і незабаром вони в'їхали в село. Поштар прокинувся, свиснув на коней, ляснув батогом, і коні побігли швидше.

Дарма, що буденний день, а на вулиці було чимало народу, найбільше чоловіків, і всі про віщось жваво розмовляли. Корецький зрозумів, що це — відгук сьогоднішньої події. Він би залюбки спинився поговорити з ними, та додому тягло ще дужче. І вони швидко минали

людей, здоровкаючися з ними. Дехто пізнав Корецького, і в темряві чулися голоси:

— Дивись: учитель!.. Вернувся!.. Вже випустили... Ось нарешті й школа. Та половина, де клас, темна, а друга, де їх квартира, дивиться великими освіченими вікнами, їх дожидають.

Коні спинилися перед рундуком. Корецький перший збіг на східці й кинувся в хату. Спинився на мить, засліплений світом... Було повно людей... Стіл серед хати... самовар парує на столі...

— Євген Петрович приїхали!.. — скрикнула, сплеснувши руками, наймичка, баба Химка.

— Татоцко приїхав!.. Татоцко приїхав... — задріботіла маленька білоголова Ліда, в'ючися коло колін у батька.

Корецький ухопив її на руки та й почав цілувати їй щоки, великі сірі очі, ручки...

Тоді спустив її додолу, натрапив на бабу Химку, поцілувався з нею, потім побачив перед себе сивобороде обличчя шкільного сторожа, діда Терешка, і з ним почав цілуватися... Враз почув поважний дитячий голос:

— Як це ти, татку, з усіма здоровкаєшся, а мене не помічаєш?

Шестилітній чорноголовий Володько заявляв претензію за неуважність до його особи. Серед сміху покривджений вмить опинивсь у батька на руках, обняв його за шию... Держачи його на одній руці, другою Корецький стискав руки Петрові й Якову і цілувався з ними, а Володько вже пручавсь:

— Ну, тепер пусти: я ж не маленький, щоб на руках сидіти.

Знову сміх...

— Ми вас тут уже давно дожидаємо, — казали гості.

— А ви ж як довідалися, що я приїду? — спитався Корецький.

— Дак ми ж у городі на мітингу були, — відказав Яків. — Ще й Іван Петренко з нами... Тільки він ще в городі зостався, а ми зараз вернулися додому після мітингу... Та вже все село знає, що вас випущено...

Ледве посідали за стіл, — почулася тупотнява в сінях і ввійшло ще троє товаришів: один, так само, як Петро з Яковом, колишній школяр Корецького, тепер уже молодий батько, а двоє — старших хазяїнів з тих, що ходили на читання до вчителя й потім пристали до громадки. Знову почулися привітання. Таки посідали, заходилися пити чай... Говорили, уриваючи, перескакуючи від одного до одного, поспішаючись про все сказати... Петрові й Якову страшенно сподобався мітинг.

— От якби й у нас, у Ладинці, зібрати такий мітинг! — казав палкий Яків, і очі в його так і блищали іскрами енергії й радощів. — Як би це добре було — розказати про все людям!

А Петро, завсігди мовчазний, так і сяв увесь своїм нечепурним тихим обличчям з глибокими сірими очима. Як звичайно, трохи горблячися над столом своїм міцним тілом, він казав:

— Треба!.. Дуже треба!.. Люди цікавляться... Дехто як вернувся з базару з города та як привіз звістку про маніфест, то зараз деякі кинулись до попа питатись: який там маніфест про волю вийшов.

— А що ж піп казав? — спиталася Таля, наливаючи чай.

— Не знаю.

— А я знаю, — озвався Панас, один з старших хазяїнів, високий чоловік з підстриженою бородою. — Двоє йшло — Демид та Корній...

— А, Демид! — перепинив Корецький. — А як його порубана рука? Загоїлася вже зовсім? Бо я тоді не вспів догоїти...

— Загоїлася — вже робить. Каже, що ви його знову на хазяйство настановили...

— А на читаннях буває?

— Ні, після вас ні разу не був.

— Шкода... Ну, то що ж піп?

— Ну, то вони ото пішли, дак і я з їми: ану, думаю, послухаю, що піп казатиме. Каже: все те брехня, ніякого маніфесту нема.

— От такої! — здивувався Корецький. — Та невже?

— Та хіба ж ви не знаєте, який він у нас?

— Та знаю; але щоб уже й маніфесту не признавав, то цього від його не сподівався.

— І багатирі наші, — казав далі Панас, — не признають маніфесту; кажуть — то пани та "демократи" вигадали. По хаті озвався сміх.

— Вигадали!.. Ну, вони дуже скоро побачать, що це не вигадка!..

Корецький почув, що щось дряпається до його на коліна. Це була Ліда — лізла з своєю найулюбленішою лялькою. Батько посадив її на коліна.

Знову загомоніли, але дівча все вовтузилось і штовхало батька.

— Що тобі, Лідо? Нащо ти мені ляльку даєш?

— Соб татоцко грався...

В хаті засміялися, але Таля поважно пояснила:

— Вона рада, що татко приїхав, і дає йому свою ляльку.

Батько дякував дочці й обіцявся конче погуляти з нею і з її лялькою, тільки трохи згодом. А Володько, стоячи навпроти, прихилившись спиною до шафи, поважно і трохи погордливо промовив:

— Татко не може гратися лялькою... Мужчини в ляльки не гуляються... Я таткові намалював книжку.

— Яку книжку? — спитався Корецький.

— Книжку зробив і всю малюнками змалював, щоб тобі було на що дивитися... Я завтра тобі подарую, бо сьогодні тобі ніколи... А не ляльку... — І потім додав, поглядаючи на Ліду: — Страшенно маленькі дівчата люблять лазити на коліна.

— Ну, ти, великий, — засміявся Корецький, — іди краще й ти сюди, до мене.

Великий спершу завагався, але не вдержавсь і собі поліз на друге коліно.

Баба Химка принесла вдруге нагрітий самовар і як вона його становила на стіл, — щось завовтузилось у Корецького біля ніг.

— Катай, Катай прийшов! — закричав Володько, скакуючи з колін.

— Собака вскочив: це ж я двері кинула! — скрикнула баба Химка.

Величезний чорний пес радісно виляв хвостом, штовхав носом у коліна Корецькому і клав на їх свої товсті лапи.

— Не займайте його, не займайте! — кричав Володько Химці, що хотіла виганяти Катая. — Він прийшов поздоровкаться з татком!.. Мамусічко, дай йому булки... Адже сьогодні татко вернувся, — треба й йому булки!..

— І скибоцку... і скибоцку ковбаси! — жебоніла Ліда. Зчинився гамір і метушня. Нарешті Катая зоставили в хаті, дали йому булки і скибочку ковбаси, і він розлігся біля ніг у Корецького, пораючись із своєю вечерею.

Одчинилися двері і ввійшов Іван Петренко ще з двома товаришами.

— Знаєте, що в городі робиться? — попитав він, ледве вспівши привітатися.

— А що?

— Ходять по городу якісь хулігани та й розказують, що це фальшивий маніфест, — "демократи" вигадали... А вигадали на те, що хочуть землю щоб не мужикам, а щоб жидам досталася... бо всі демократи — то або жиди, або з жидами полигалися...

— Ну, та й дурниця! — вигукнув Яків.

— Он, кажуть, у "домократическьких" бумажках написано "равноправие евреев", а землю щоб усім, — ну, значить і жидам... А ви

знаєте, скільки жидів? То це тепер мужикові вдвоє менше припаде землі через жидів... Це вони нашим же селянам, що в базарі були, розказують. Бач, — кажуть, — які жиди плодющі, а як дати їм землі, то й удвоє плодитися будуть; і не схаменеться мужик, як усю землю посядуть... а мужик тоді в найми до жида... Цар хотів, щоб усю землю мужикам оддати, а демократи — щоб пополам із жидами... Це так селянам... А городським кажуть, що жиди вам торговлю перебивають та дурять вас, та десь за городом начебто в ікону та в царський портрет стріляли... І поліцейські, чи що, якісь із тими хуліганами: так, кажуть, так...

— Оце вигадали чорт віть що!

— Треба, — кажуть хулігани, — "жидів" і всіх "демократів" бити... і всіх тих, що за демократів та за маніфест... погром треба зробити...

— Ну, ні, — погрому ми їм не попустимо зробити, — промовив Корецький. — Нам справді неминуче треба зібрати в Ладинці мітинг і все це людям вияснити.

Почали радитися, коли збирати. Завтра була середа, буденний день, — народ за ділом... Краще б у неділю... Одначе, щоб якого лиха чорносотенці тим часом не наробили... Ну, гаразд — спробувати завтра після обід... Корецький уранці швиденько сходить на часину в редакцію, а Петро з Яковом оповістять про мітинг тим часом. Стали обмірковувати, як упорядкувати віче, хто й що там говоритиме... Було вже пізно, як порозходилися гості.

Корецький зостався сам у своїй світлиці. Лампа привітно осявала зо столу всю цю захисну хатку, полиці з книжками... портрети письменників на стінах... велику гравюру в рямцях: Рафаелева мадонна в кріслі з Христом на руках... білий Шевченків бюст на столі... .

Корецький переступив у другу хату. Там стіл уже був порожній, діти спали й тільки біляву та чорняву голівки видно було з-під ліжників. Талі не було.

Він вийшов у садок і пішов стежкою. Ніч була свіжа, але не холодна. Далекі зорі мигтіли привітним промінням. Корецький пройшов аж до кінця стежки, туди, під великі дерева, де був ослінчик. Там, на тому ослінчикові, він побачив темну постать.

— Ти, Талю? — спитав він, підходячи.

Це була вона, але не відказала нічого. Сів біля неї і взяв її за руки. Враз почув, що вона хлипає.

— Талю! — злякався він. — Що тобі, серце? Ти плачеш ?

Таля припала йому на груди і заплакала ще дужче.

— Талю, моє дороге серденько! Скажи, чого ти?

— Господи, невже ж таки справді... справді?.. — шепотіла вона крізь сльози.

— Що? Піп справді? — питався Корецький, не розуміючи.

— Невже ж таки справді нічого цього не буде?

— Чого?

— Цього всього... Цих тюрем... засланців... неволі... мук... шибениць... крові... І люди будуть жити вільно — як люди, не як раби... і як брати... і ніколи воно не вернеться?.. Ніколи?.. Невже ми дожили до цього?

І вона знову вся затремтіла з ридання. А він пригорнув її, гладив і цілував їй голову і, не почуваючи, як його власні сльози капали Талі на обличчя, казав:

— Не буде, серце, не буде неволі!.. Скінчилося її панування... Буде нове життя... вільне... братерське життя... щасливе...

І вони плакали вдвох сльозами великого щастя, сльозами намучених неволею і визволених невольників...

А вгорі над ними мигтіли зорі привітним сяєвом і теж, здавалося, казали:

— Не буде... не буде неволі!..

III

Другого дня, тільки вставши, Корецький вийшов у шкільний сад. Громада дала до школи величенький двір — десятини з півтори, і за дев'ять років пробування в цій школі Корецький, працюючи то сам, то вкупі з школярами, зробив з того двору путящий садок. Молоді яблуні, груші й вишні вже третій рік добре родили і щороку на спаса Корецький робив своїм школярам, що працювали в саду, маленьке свято, наділяючи їх садовиною.

Він пройшов стежкою, поміж берегами зеленої росяної трави, аж до краю садка. Там кілька старих дубів та липа, що росли тут ще з давніх давен, робили гарний холодок, — тут він укопав столик з ослоном. Він згадав, як учора знайшов тут плачущу Талю, і ввесь учорашній день ожив перед ним одразу. Як казка, чарівний і дивний був той день... така казка, що перед нею блідли найфантастичніші з усіх казок, які він знав. Убогий парубок, що заходив у город, шукаючи роботи, і несподівано ставав там царем, не міг почувати й половини того, що почував він,

Корецький, вийшовши несподівано з тюрми, щоб промовляти на вічу до визволеного народу!..

Він підійшов до краю саду, до тину. Зараз там починався яр, а по той бік його, просто саду, стояли півзруйновані будівлі старої цегельні. В одній з тих халабуд торік вони ховалися — він з Талею й дітьми, — як їх зненацька захопив дощ. Ішли від Петра, й дощ ударив такий, що треба було зараз же ховатися. Забилися в найдальший куток, де не протікало, і там сиділи, сміючися, на купці старої соломи. Яр тут робив коліно попід селом, попід городами, і перія хат, видна відціля ззаду, теж робила коліно і здавалась величезною дугою, один кінець якої був школа, а другий, просто проти неї, геть далеченько — Петрова хата, з якої видко було сюди тільки покрівлю. Корецький стояв і дивився на село, потім знову пішов садом. Було тепло. Він позирнув угору на синє небо, на сонце, що вже височенько підбилося, і несамохіть почав проказувати:

Висне небо синє,

Синє, та не те;

Сяє, та не гріє

Сонце золоте.

— Ні, ще гріє! — подумав він, усміхаючись і залюбки почуваючи на своєму тілі його тепло. — Та й як би ж воно не гріло — тепер, коли невольникам засяла воля? — додав він і сам собі радісно засміявся. — Хоч природа й байдужна до наших радощів і мук, але тепер мусить же й вона радіти!

І, все ще всміхаючися, він широко дихнув запашним холоднуватим повітрям.

"Дышется легше, в три четверти груди..." — вихопився йому з пам'яті вірш Некрасова про закордонні вільні краї.

— А ми хочемо й будемо дихати на всі груди! — сказав він сам до себе вголос і знову засміявся.

Почув галас і гавкотню. Озирнувся до школи й побачив, що стежкою бігло троє: попереду усіх величезний чорний Катай; вчепившися йому в спину однією рукою, поспішався за ним Володько, а трохи далі швидко-швидко лопотіла коротенькими ніжками білоголова Ліда. Катай з великої втіхи гавкав, діти верещали і всі втрьох бігли просто на Корецького.

— Чаю пити мама кличе!.. — силкувався перегукнути Катая Володько.

— Цаю, мама!.. цаю, мама!.. — пищала й собі Ліда.

— Гав-гав-гав! — додавав своє Катай.

Катай плигнув Корецькому аж на груди і вимазав його лапами, діти опали батька. Втихомиривши їх усіх, Корецький пішов додому. Назустріч їм уже йшла Таля, — її худеньке личко було все рожеве, вона трохи щулилась од сонця, що било їй просто в вічі, а біляве волосся здава лося золотим у сонячному промінні.

Сівши в хаті за стіл, Корецький знайшов на своєму місці зшиток з написом на першому боці друкованими літерами: "Дарую таткові Корецькому!" Це був зшиток Володькових малюнків: там були — все з підписами — і "татко, як він у школу йде", і "мамуся Ліду веде", і сам Володько, і баба Химка з дідом Терешком, і Катай — усі страшенно похожі один на одного, тільки Катай трохи одрізнявсь од інших. Усі були вертикальні, а він горизонтальний. Корецький залюбки зостався б розглядати ці малюнки й базікати з дітьми, але вже був час іти в город у

редакцію. Нехотя взявся за шапку. Але на порозі зустрів його Петро, зблідлий і затурбований.

— Що тобі таке, Петре? — здивувався Корецький.

— Ви нічого не чули, Євгене Петровичу?

— Нічого... А що?

— В городі жидів б'ють...

— Та ні!..

— Я оце тільки з городу... Ходять хулігани з дрючками, з ломами... Розбивають крамниці, все, що там є, розтягають або трощать на гамуз... Жидів, які попадуться, б'ють без жалю... Я сам одного вбитого бачив...

— А що ж поліція?

— Поліція... По городу кажуть, що вийшов дозвіл на три дні жидів бити... Поліція ходить слідком та дивиться... та сміється.

Корецький споважнів... Видима провокація...

— Та тут ще й у нас не без лиха, — казав далі Петро. — Вже з тих хуліганів кілька душ і до нас прибігло... Зібралися в Семенюти... Там уже з ними і Карпенко, і Старостенко, і Валюшний...

— Як? Валюшний?.. Та він же...

— Еге, минулося!.. Тепер уже кричать усі гуртом: "Домократи хочуть землю в нас одібрать та жидам оддать, — не попустимо!" Ходять улицями, білий хлак собі почепили... Приїхав становий та їм назустріч: "А

што реб'ята, какая сотня гору бере: красная чи чорная?" — "Чорная, ваше благородіє!" "Хто у вас тут первий зачинщик?" Вони всі: — "Учитель Корецький!" "Ви його провчіть, реб'ята!" — "Провчимо, ваше благородіє, так, що не буде й рясту топтать!" "Нет, зачем так, — штоб чего плохого не вышло: ви его только потрепайте хорошенько!" — "Та ми вже знаєм як: не буде більш не то на мітингах, а й ніяк говорити!" "Ну, как знаєте! Крепко держітесь... Ура!" — Тоді всі: ура! Він поїхав, а вони пішли під монополію та й стали там пити... Треба поспішатися, Євгене Петровичу, а то щоб скоро й тут вони не були...

— Євгене, що ж це?.. — почувся тремтячий голос, і Корецький побачив перед себе зблідле Таліне обличчя з широко розкритими очима.

Корецькому теж забило на мить дух, але він перемігся. Трохи помовчав і промовив:

— Талю, тобі треба забрати дітей і піти звідси.

— А ти, Євгене?.. А ти?..

— Я зостануся тут.

— Але ж подумай, Євгене: вони ж тебе вб'ють!..

— Не вб'ють... Я повинен бути тут, щоб спинити їх, умовити, втихомирити... школу зберегти... А ти йди!..

— Ні, в такому разі і я повинна тут бути, і я зостануся!

— А про діти й забула, Талю? Вони ж можуть так їх перелякати, що на все життя зостанеться... — промовив Корецький, показуючи на Ліду, що спокійно гралася з собакою, та на Володька, що вже прислухався до розмови.

Таля глянула на дітей і похилила голову...

— Але ж ти!.. Ходім і ти з нами!.. — говорила вона, вхопивши його за руку.

— Не можу, моє серденько, — тихо відказав Корецький, помалу визволяючи в неї свою руку. — Не барися, — пожалій дітей!.. Іди до Петра... Візьми з собою Химку, хай вона понесе Ліду... А Петро проведе вас...

— Треба сповістити наших, — казав Петро. — Я вже до декого по дорозі забігав, та як на злість тільки Якова та Панаса дома й застав... Василь та Дмитро в городі, Іван десь пішов... Треба ще до декого...

— Але поперед усього одведи їх... Діти вже були готові, — можна було йти. Але Таля знов спинилася.

— Євгене! що з тобою буде?

— Нічого не буде... Я їх умовлю... Ідіть!

Він поцілував жінку, дітей, що нічого не розуміли, і повів їх з хати в садок. Пішли не вулицею, а через яр. Корецький стояв на хвіртці і дивився їм услід. Підождав, поки яр перейшли раз, удруге і покрились за вербами на городах, — тоді завернувся додому.

Дома нікого не було, бо й дід Терешко одпросився ще зранку задля свого діла додому. Корецький пройшов у клас, обійшов його мовчки, вернувся назад у свою світлицю, пройшов і по їй, поторкав полиці з книжками... перейшов до Таліної хати, поглянув на дитячі ліжка, поторкав засув на вікнах... і схаменувся: чого це він ходе? Треба не ходити та дивитися, а подумати, що робити.

Вернувся до своєї хати, сів біля столу. Він заспокоював Талю, але сам не був спокійний. Надіявся, що вмовить їх, але...

Якби були товариші з громадки, його учні, — можна було б од погромників одбитися: певне їх уже не так багато... Але їх нема... та й оборонитися нічим — з голими руками не оборонишся... Ні, коли він чим переможе, то словом... не словом власне, а всім своїм попереднім життям, усім, що він тут робив і зробив... Адже громада не раз йому дякувала... Так, громада... Але він матиме тут діло не з громадою, а з погромниками — з звичайними хуліганами або з людьми, доведеними до хуліганства брехнею про віддану жидам землю...

Ще й з п'яними... Що таким людям уся його попередня робота, все його життя?

Одначе не можна ж так зоставатися, треба ж щось робити, приготуватися до боротьби!..

Приготуватися до боротьби... проти кого? Проти того народу, з яким укупі хотів стати за його право жити людським життям?

Ні, це не може бути!.. Щоб ті самі люди, з якими він дев'ять років жив, як свій, працював, які знають усе його життя і всю його прихильність до їх, щоб ці самі люди прийшли його розбивати?!.. Це щось нелюдське, щось таке, що не міститься у його в голові, чого він зрозуміти не може. Це не може бути!

А в душі почував, що це бути може, певний був, що це наближається...

З улиці почувся гомін... Спершу тихий, потім усе дужчий та дужчий...

Устав, підійшов до вікна... Гомін побільшав, чути було багато голосів, але нікого не було видко за завороткою.

Корецький вийшов на рундук і відразу побачив, ступнів п'ятдесят од себе, стовпище.

Попереду, галасуючи, без шапки, розхристаний і видимо п'яний, швидко йшов високий худий чоловік з розкудланою білявою бородою. Він вимахував руками і раз у раз вигукував:

— Рішу!.. рішу!..

Це був Гаврило, — Корецький пізнав його. Зараз біля його йшов здоровий парубок у піджаку, з картузом на потилиці — Михайло-старшиненко, розбишака й п'яниця. Далі сунула купка старіших і молодших чоловіків, теж видимо не тверезих — чоловіка з десяток. В руках у декого були ломаки, а вгорі над ними теліпався на дрючку білий хлак з написом, якого Корецький не міг розібрати. За ними, трохи віддалік, ще душ двадцять, а ще далі і по боках — дитинчата, зацікавлені надзвичайною подією. Вся юрба галасувала, ворушилася і швидко наближалася до школи. Корецький зійшов з рундука і став на землі.

— Он він!.. Он він стоїть!.. — почулися голоси. Стовпище пішло тихше і спинилося за кілька ступнів од Корецького. Галас стих.

— Здорові були, люди добрі! — промовив Корецький. — А що скажете доброго?

Всі мовчали, — ніхто не зважувався відповідати... Враз почувся голос із середини:

— А те скажемо, що не бунтуйсь!..

— Не бунтуйсь!.. Рішу!.. — крикнув Гаврило і протяг обидва кулаки до Корецького.

— Хто ж бунтується? — спитав Корецький. — Я стою собі спокійно коло своєї хати, а ви прийшли до мене з кулаками, з ломаками... Хто ж бунтується?..

Стовпище знов замовкло, а Корецький говорив далі:

— Може я покривдив кого? — так скажіть, люди добрі! Кожен чоловік помиляється: може й я яку кривду кому зробив, — нехай скаже. От ви, Демиде, — озвався він до молодого ще чоловіка з темною борідкою і з ломакою в руці, — може ви що скажете? А як ваша рука? Чи не болить тепер? Добре робите нею?

Демид почервонів і ніяково заговорив:

— Та ні... спасибі вам... як ви вигоїли, то тепер усе добре роблю... Дай, боже, вам здоров'я!

— Хвалити бога!.. А з вас, Семене, вже не править Семенюта ті півсотні?

— Ні, я нічого... Спасибі, що поклопотались тоді в городі — не править...

— Кажіть же, люди добрі, кому й яку кривду я зробив? — питався знову Корецький.

— Та ні... Кривди од вас не знали... спасибі вам!.. Запомагали нас завсігди... То вже дякуємо... — загомоніли серед стовпища окремі голоси.

— Може діти не так учив? Може навчав їх красти, пити, батьків зневажати?..

— Ні, за дітей спасибі... Діти нічого... Гарні діти виходили од вас...

— Та що ви його слухаєте? — скрикнув налазячи Гаврило, але його зараз же спинили:

— Стривай, не репетуй!.. Дай чоловікові сказати!.. Ще поспіємо, коли що...

— Та що казать! — скрикнув сердито Семен. — Яка там кривда!.. Ніякої кривди од вас не було!.. Це нас збили та й годі... Маніфестом отим!..

— Маніфестом? — перепинив Корецький. — Гарний маніфест цар дав і сьогодні не треба нам ні гніватися, ні битися, а брататися треба. Такий маніфест, щоб не було знущання з людей, щоб виборні з народу люди кращий лад завели...

— А землю?!.. А жидам землю мужицьку оддати, то не ви, прокляті демократи, вигадали?! — заверещав чийсь голос, і Корецький побачив перед себе перекривлене зо злості обличчя Валюшного.

— Жидам землю! Землю жидам!.. — репетував Гаврило, соваючи кулаки.

— Люди добрі!.. — почав був Корецький.

— Бий його, брехуна! — скрикнув старшиненко Михайло і, розмахнувшись з усієї сили, вдарив Корецького в висок.

Корецький схитнувся, але вдержавсь, ухопившися за. штахетки.

Але ту ж мить кулаки посипались йому на голову, на обличчя, на плечі.

Він підняв був руки, щоб захистити голову, і враз побачив перед себе по-звірячому злобне обличчя Демидове, а в його руках високо підняту ломаку.

Корецький бачив, як вона мелькнула в повітрі, як упала йому на голову, — і враз утратив притомність.

IV

Сонце дуже пекло в голову й він прокинувся.

Але сонця над їм не було, тільки голова горіла, мов її припікало літнє сонце. Хотів доторкнутися до неї і почув, що руці боляче ворушитися. Таки звів руку, доторкнувсь, — щось мокре й липке застигло в його на лобі. Глянув — і побачив на руці кров.

Силкувався зрозуміти — де він і що з ним.

Вгорі було небо, заслане сірими хмарами. Помалу пересувалися, то купчилися, то розлазилися — нудні й огидні. Дивився на їх і не розбирав, де вони взялися. Нарешті зрозумів, що він не в хаті, а на дворі. Збоку біля себе побачив штахети, торкнувся рукою внизу, — лежав долі. Здивований хотів швидко підвестися, але в голову стукнуло так, що впав назад і мусив кілька часу полежати. Тоді помалу підвівся й сів, зіпершись на штахети.

Глянув на школу й побачив побиті шибки. Відразу згадав усе: п'яне стовпище, кулаки, ломаку в Демидовій руці... потому, мабуть, був погром...

Сидів якийсь час, потім посилкувався і встав. У голову стукало, світ туманів у очах. Помалу, спираючися на бильця, зійшов по східцях на рундук і ввійшов через сіни в свою світлицю.

Просто перед порогом лежали черепки а кинутої об поміст лампи і смерділа калюжа керосину. Розламана на шматки полиця валялася серед хати, а замість книжок скрізь було накидано купи роздертого, пом'ятого, потоптаного ногами паперу. Стіл жалібно похилився додолу, держачись тільки на одній нозі, а все, що було на йому — папери, каламар, рямці, бюст — усе в друзках лежало долі; і білі грудочки гіпсового Шевченка втоптано було в чорну калюжу з каламаря. Вся хата була закидана якоюсь мішаниною шматків дерева, клаптів паперу, склянок, лика з роздертого матрацу і чогось такого, що його вже Корецький не міг і пізнати, чим воно було — таке воно було побите, знівечене, потоптане. Здавалося, ніби якийсь величезний страшний ціп залізний помолотив усю хату на гамуз. Дуже щиро понищено було книжки — Корецький не міг побачити ні однієї цілої — тільки клапті та порожні поламані оправи. По всій хаті лежали великі картки з ілюстрованого Данта, а на купі побитих пляшечок з шкільної аптечки лежала частина "Історії культури", — він пізнав її по малюнках. Переступаючи через увесь цей мотлох, підійшов до дверей у другу світлицю і саме на порозі побачив рамці з великої Рафаелевої Мадонни: зірвано її зо стіни, кинуто так, що вона одним кінцем зіперлася на поріг, а потім продавлено наскрізь чоботом. Чобіт оддавив голову дитині й Мадонні і позоставалися тільки скалічені безголові тіла. Корецький підняв малюнок, подивився й нащось положив його на купу потовченого мотлоху.

Тоді переступив у другу світлицю...

Здалося, що то сніг. Придивившися, побачив, що то пух білий з розірваної подушки. Він укривав увесь поміст і купу уламків, що лежали долі. Два дитячих ліжечка залізних, поламані й покручені, скорчилися як дві калічки, посеред хати, а шматки порубаних сокирою матрасиків розкидано було скрізь. На одному з шматків та сама лялька, що вчора приносила йому Ліда, лежала впоперек, розкинувши руки, але без голови; черепки з неї валялися біля стіни: певне хтось розбив її голову об стіну, а тоді кинув. Комод лежав, вивернувши пробиту чимсь стіну, а шухляди з його валялися зовсім порожні. Порожня була й одежна шафа

з вирваними дверками, але трохи пороздираної одежі де-не-де валялося по хаті.

У кухню тільки глянув, проходячи проз неї — там була купа побитого череп'я. Вийшов у сад.

Зараз од вікон тяглися білі смуги пущеного на вітер пір'я. Далі...

Далі не було зовсім саду. Квітчані грядки витоптано — чорніла порита земля. Сила молодих дерев лежала викручена з землі, жалібно виставивши під холод осіннього неба ніжні обірвані корінці, перемішані з землею. Од більших дерев стояли самі стовбури з пучком гілок угорі, а знизу все було обламане, оббите ломаками, і купи гілок то з зеленим, то з пожовклим листом умирали коло кожного дерева долі. Тільки великі дуби й липа стояли незаймані; але від столика під їми зостався тільки стовпчик, а ослін був переломлений надвоє. Той самий ослін, на якому вчора, під зоряним небом. Таля й він плакали з радощів, що вже не буде більше неволі й мук, насильства й крові...

Пройшов далі і вийшов у хвіртку. Стежка від неї збігала вниз, в'ючися по кручуватих ребрах яру. Корецький пішов нею, помалу ступаючи. Побачив на стежці ніж з виделкою; трохи нижче блищав долі загублений грант з самовару.

— Певне несли сюди... — подумав Корецький.

Аж на дні в яру знайшов ще одну загублену річ: блакитненьку Таліну хусточку. Цю вже він підняв, спинився і, дивлячись на неї, почав згадувати...

Таля... Що саме він мусить зробити... щось до Талі... Але що саме?.. Торкнувся рукою до лоба, знову почув кров і спустив руку...

Таля... Таля...

Ах, так!.. Треба довідатися, що з Талею, з дітьми...

Пішов швидко-швидко деручися кручуватою стежкою вгору. Видрався скоро і стояв уже біля цегельні, але в голову знову застукало, почала обнімати млость. Боявся, що впаде, не хотів лежати тут і ввійшов у темну шопу. Хитаючися, пройшов аж до краю її, аж туди, де колись ховався з дітьми від дощу, і впав там на солому, втративши притомність.

Два знайомих голоси:

— Та нема його тут, — казав один; і Корецький добре пізнав Валюшного.

— А, біс його батькові!.. — Дали ми, брат ти мой, зівка! — одповідав другий, і це був старшинин Михайло. — Утьок уже! Треба було тоді вернуться до його та глянуть, чи тьоплий, чи вже захолов.

— Ну, так треба ж було додому поодносить, — одказав Валюшний.

— Набрались бебехів тягти, а діло забули... Я взяв часи — і довольно з мене: буду я всяку дрянь таскать.

— А Захарко!.. Захарко!.. — зареготався Валюшний.

— Хо-хо-хо! — додав свого Михайло. — І знам'я своє покинув та за самовар!..

— Та горо... ха-ха-ха!.. городами!.. — не вгавав Валюшний. — А вода з його дзюрить!..

— Ну, брат ти мой, — дали часу!.. Хоч і не добили, а дали... І попользувались наші... На мене піджак — як улип... А в тебе шапка як?..

— Прийшлась, — одказав Валюшний.

— Добра шапка, — похвалив Михайло, — на десять год стане... Чорт його знає — хтось гроші виняв з партаманєту... Партаманєт знайшов, а деньги якийсь сукин син уже витяг... А в учителя, должно, були... Ну, брат, пайдьом дальше!.. Пошукаємо ще... Ех, єслі б найтіть: вже б я його догладив по головці оцією залізячкою.

— Добрий шворінь...

— Пайдьом дальше!..

Вийшли. Помалу затихала хода...

Корецький зрозумів: вони шукали його. Але вже не було ні страху, ні бажання втікати чи боронитись. Якась байдужість страшенна... і втома... Сон налягав на очі... Заплющив їх і зразу ж заснув.

Прокинувся, як уже було зовсім темно. Вдивляючися в темряву, ледве помітив трохи ясніший клаптик хмарного неба, видний крізь двері в другому кінці шопи. Підвівся і встав, — почував у собі силу. Голова не боліла вже так. Міг іти. Куди?

Відразу все згадав. Не знає, де Таля й діти і що з ними. Страх обняв його. Кинувся з шопи й вибіг під небо.

Глянув через яр на школу: ні одно вікно не світилося. Дома нема її, — мусить бути в Петра. Позирнув туди, де уявляв собі Петрову хату, але й там було темно. Невже він так довго спав, і це вже була глупа ніч? Хотів глянути на годинник, але не знайшов його. Згадав, що Михайло хвалився його годинником. А, он що: його шукають, можуть убити... треба бути обережним... Та все ж мусить зараз піти до Петра, довідатися про Талю й дітей.

Враз помітив по той бік яру, коло школи щось... щось, мов чоловік верхи... Він об'їздив сад, повертав конем туди й сюди. Потім десь узявся й другий такий, з'їхалися й тоді повернули назад та й покрились у темряві.

Силкувався зрозуміти, що воно таке, та ніяк не міг догадатися. І враз його думки перепинив якийсь згук — жалібний, безнадійний... Він перебив тишу й потягся в повітрі довгою-довгою ниткою... Там, у темряві, біля школи...

— Гаву-у-у-у!.. гаву-у-у!..

Було стільки суму й одчаю, стільки болю в тому витті, що ставало моторошно. Корецький пізнав голос: це був Катай. Покинутий, самотній, він плакав на зруйнованому дворищі...

Він плакав... йому було жалко... А ті... а тим, що руйнували...

Але де ж Таля? Катай побіг тоді з нею...

Швидко пішов, простуючи до Петрової хати. Пройшов до яру, де він завертає, зійшов наниз і знову видерся просто до Петрового городу. Переліз через тин і, плутаючись у якомусь посохлому бадиллі, пройшов до току, а з току фірткою в двір. У хаті не світилося. Гавкнув був собака й кинувся до Корецького, але, пізнавши його, зараз стих і почав лащитися.

— А хто там ходить? — почувся тихо Петрів голос, і з-під хати одрізнилася темна постать і пішла назустріч Корецькому.

— Це я, Петре...

Петро кинувся до його, вхопив за руку і, не кажучи ні слова, повів назад на тік у клуню. Ввійшли в середину. Петро причинив двері й мовчки повів його серед темряви аж у найдальший куток.

— Сідайте тут! — промовив пошепки Петро й сіпнув Корецького вниз. Обидва посідали на снопи. Тоді, схилившися йому до вуха, Петро зашепотів:

— Прислано вас арештувати. Селом їздять козаки в шукають вас скрізь... Були вже в мене, в Якова, в Панаса... Кажуть: попадемо — живого не випустимо...

Корецький зрозумів тепер, що то за їздці були біля школи.

— А Наталя Миколаївна, діти — де?

— Не турбуйтесь... Вони живі й здорові...

— Та де вони?

— Одвіз я... в Гайки...

Гайки — то був хутір Талиного батька, заможного козака, сумежно з великим селом Грабівкою.

— Ми так думали, — шепотів далі Петро, — що хоч Наталю Миколаївну тут і не займають, та все ж краще їм бути поки що, далі від Ладинки. Вони спершу не хотіли їхати, — все за вас журилися... хотіли вас шукати... Та я вмовив... Вони б шукали, а за їми слідком козаки їздили б... Та трохи таки, признатися, й прибрехав: сказав, що вас зовсім не занято... що ви в лісі тепер... Вони повірили...

Написали до вас записку... То це недавно тільки вернувся, одвізши...

— Спасибі, Петре!.. А діти не дуже налякалися козаків ?

— Ні, нічого... Ліда не зрозуміла, чого вони, а Володько, як вони поїхали, сказав: "Ну, я ж їм покажу, як виросту..."

— Наталі Миколаївни ніяк вони не займали?

— Ніяк... Вони, мабуть, і не догадалися, що то вона... і не питались нічого... Дуже вас побито, Євгене Петровичу?

— Трохи... Тільки по голові дуже вдарено... Одначе — нічого... Що в школі?

— Усе погромлено... Поки я вранці одвів Наталю Миколаївну та кинувся по товаришах... поки туди та сюди, — прибігаємо, аж тут уже перейшла орда... Тільки дід Терешко ходить по хатах та плаче... Кинулись вас, — нема... Почали шукати вас, а тут і погромники шукають... Силкуємося так, щоб нас не помічали, щоб знайти вас та переховати, або може до лікаря... Ніде нема... Де ви були?

— У цегельні... в малій шопі...

— Чи ти ба!.. А ми побачили, що Михайло з Валюшним вийшли звідтіля, — ну, думаємо, там вас нема... та й не пішли туди... У школі я познаходив деякі папери, — оддав Наталі Миколаївні...

— Де лист од неї?

— Ось... тільки світити тут не рука, щоб не побачили козаки: вулицями їздять...

— Правда...

— Вам треба з Ладинки кудись інде податися, Євгене Петровичу.

Корецький замислився...

— Нікуди, тільки до Києва... Бо там найкраще можу притулитися... Чи тепер пізно?

— Північ скоро.

— Поїзд уже пішов. — Та вам тепер у город і не можна...

— Авжеж!.. Треба пройти на Горобейку, там сісти... Верстов двадцять буде туди од нас?

— Та буде... Може трохи й більш... Дійдете?

— Дійду.

— Бо їхати воно помітніше...

— Авжеж... Я й на вранішній поїзд не хочу, бо дуже помітно буде...

— Підождете до вечірнього?

— Еге. Тільки не тут... Краще я піду в ліс на пасіку твою.

— Еге, там безпечніше...

— Переночую в курені й день перебуду, а ввечері йна машину.

— Зараз хочете йти?

— Та зараз... Тільки ти, Петре, дай хоч свого картуза, а то я без нічого...

— Я зараз...

Петро пішов, а Корецький остався дожидатися в темній клуні. Певна річ — на пасіці буде йому найкраще. Бджоли Петро відтіля вже перевіз, ніхто туди тепер не прийде, а коли що, то й у лісі заховатися можна... Од пасіки до станції Горобейки буде навіть ближче верстов на три...

Прийшов Петро, приніс картуза й свою чумарку. Чумарка прийшлась на Корецького саме добре, а картуза надіти було трудненько, бо голова боліла.

— А це попоїсти... Їжте!..

— Ні, це згодом... уже на пасіці... та й ідучи можна... А тепер нема чого баритися: краще я швидше піду.

— Ходіть — і я з вами.

— А тобі чого?

— Е, ні, — щоб я вже знав, що ви безпечно до катраги добилися... Там уже не так страшно, а по дорозі то хто його зна, як буде...

— То щоб і тобі впало,— цього хочеш?

— Та нічого не впаде... Піду!..

— Ну, гаразд, — охітніше мені буде. Яром?

— Яром не так помітно...

Вийшли з клуні, роззирнулись, — ніде нікого не було видко. Пішли знову городом, тоді вниз і побралися яром.

Петро йшов попереду, несучи вузлик, Корецький за їм, ішли мовчки, бо було небезпечно подавати голос. Вгорі було хмарно, тільки де-не-де проблискували клаптики чистого неба і на їх сумно мигтіли зірки. Чорні боки яру здіймались високо, і внизу було зовсім темно. Згори трудно було б їх добачити. Силкувалися тільки йти якомога тихше, обережніше, — посувалися помалу. І враз Корецький здригнувся.

— Гаву-у-у!.. гаву-у-у!.. — знову розкотилося серед темряви.

І весь час, поки вони йшли яром, важко й сумно пливли в повітрі заводи собачого плачу, і від їх ставало так безнадійно, що хотілося самому плакати, вити, як Катай...

З півгодини йшли яром. Дедалі він ставав усе менше й менше глибокий, боки в його нижчали і, нарешті, вибігали в поле вузеньким ярочком. Озирнулися полем. Корецький спершу нічого не побачив, але Петро торкнув його рукою й мовчки показав праворуч.

Там, геть далі, бованіла в темряві могила. При блідому світі від кількох зірок, довше вдивившися, Корецький побачив на могилі щось високе.

— Козак верхи, — прошепотів Петро.

Так! Ловлять його і вночі.

Треба вертатися назад.

Завернулися і знову пірнули в темряву глибокого яру.

— До верб, — шепнув Петро.

Корецький знав цю дорогу. Яр викидав од себе гілку так само на поле, але там росли купками верби й так усякий чагарничок розкиданий був верстви на півтори, — отже легше було сховатися і зайти далі від села, а тоді вже іншим шляхом завернутися до лісу.

Знову пішли тихо, обережно, мовчки. Дійшли до гілки; завернули нею. Тут іти було гірше, бо стежка була мало протоптана і раз у раз траплялися кущі. Доводилось іти дуже помалу, щоб не було шелесту й тупотіння. Вони доходили вже до краю, коли це враз почули над собою розмову. Двоє козаків їхало понад яром, наближаючися до їх. Поприпадали до землі й лежали мовчки, нерухомо.

— Долго еще будем ездить? — почувся голос просто над їми.

— Да чорт его знает... Должно удрал уж он...

— Проехать разве оврагом?

— Ну его к чорту!.. Ноги лошади поломаешь... Дай-ка огоньку, брат!

Чиркнув угорі сірник, блиснув світ, засмерділо тютюном...

Далі затупали знову коні, йдучи помалу, ходою. Корецькии з Петром лежали, прислухаючись, як тупотнява й голоси затихали і нарешті зовсім стихли. Підождали, ще з чверть години, тоді Петро торкнув Корецького.

— Лежіть тут!

І тихо-тихо поліз угору. Корецький бачив, як його темне тіло посувалося кручею і як, нарешті, його голова стала над берегом яру. Довго дивився там, — тоді вернувся так само обережно.

— Не видко вже нікого, — рушайте швидше!

І все ж силкуючися робити якомога менше шелесту, вони вийшли з яру в поле. Корецький глянув навкруги — нікого не видко було ніде. Хіба хтось сховався. Нахиляючися і припадаючи часом до землі, пішли поміж купками чагарнику й верб і йшли так з верству — аж поки вибились на вільне поле.

Нічим не можна було ручитися, що й тут, на дорозі до вони не стрінуть козаків, але іншого способу добитися до лісу в їх не було.

Пішли швидко-швидко полем...

А навздогін за їми лунав далекий собачий плач, мов тужіння на руїнах розбитої школи...

V

Дерева шуміли сумно й понуро, як налітав на їх вітер, і а тоді затихали, шепочучи жалібно, мов на кого нарікаючи. Вітер часами хлюскав дощем у тонку горожену стінку, а як він затихав, дощ ляпотів по листю й по катразі одноманітним і докучним ляпотінням і здавалося, що йому не буде й кінця. Зобгавшися на соломі, Корецький дивився в темряву, слухаючи одностайний плюскіт настирного осіннього дощу. Було холодно, вогко й безнадійно сумно. Так безнадійно, що не хотілося вже ні жалітися, ні навіть кричати з болю, хотілося тільки зібгатися ще дужче, скулитися, як старий, хворий собака під отаким дощем, заплющити очі, щоб уже нічого, нічого не бачити, — і вмерти.

Дев'ять літ праці!.. Праці щирої, повсякчасної, такої, що всі її радощі й болі стали їх особистими радощами й болями. Навіть кохання їх, подружні справи — так тісно злучилися, переплелися з тією працею, що все те творило одно ціле — часом гірке й тяжке, але разом з тим таке гарне, позолочене сяєвом радісних надій!..

І все загинуло!..

Спершу сам, тоді вдвох — вони викохали кілька поколінь молодіжі, осяяної хоч невеликим світом знання й громадянської самосвідомості. Вони власним своїм прикладом, своїм життям завсігди силкувалися не різнити з тим, чого навчали людей; ішли завсігди, де тільки могли, на поміч усім, кому того треба було, ішли не через те тільки, що так веліла їм ідейна повинність, але й того, що їм любо було пірнати в народне море, заспокоювати болі; того, що вони любили цих темних, пригнічених тяжкою долею, людей і силкувалися виявити ту любов, як могли...

Може недобре? Мало?

Хто знає... Але з усієї сили — скільки змогли... І здавалося — не по-дурному. Здавалося, вже творили круг себе ясне коло людей, що живуть новим, кращим і вищим життям... Здавалося, що й ширша громада вже розуміла їх і виявляла свою прихильність... навіть недавно, вже як він у тюрмі був, постановлено добиватися, щоб його випущено й вернено в школу.

І ось — досить було нісенітниці, видимої дурниці про те, що хтось хоче мужицькі землі віддати жидам, щоб одразу все відмінилося, щоб цей страх мужицький — не впустити з рук землю — затуманив зовсім голови, забив усім памороки. І той самий Семен або Демид, що може двадцять разів зазнавав од його запомоги щирої братерської — словом і ділом — цей Демид підняв над його головою ломаку тією самою рукою, що він, Корецький, вигоїв йому для чесної роботи!..

Чи може що бути страшніше, безнадійніше?

І хіба це з ним тільки? Он уже є звістки, — Петро казав, — про погроми в Києві й по інших городах. Скільки мук, скільки тяжкої титанічної праці й боротьби, нечуваних жертв во ім'я любові до волі й народу і ось — тільки блиснув перший промінь волі й надії на краще життя, той самий народ, во ім'я якого відбувалася та дивна боротьба, відповідає на цей промінь погромами, убиваючи своїх оборонців і прихильників та слухняно йдучи на налигачі за тими, що завсігди водили його в тяжкому ярмі.

Віл під'яремний, тепер він виразно показує, що він раб не тільки споконвічний, але й довічний, безнадійний.

І сонце встане

І осквернену землю спалить —

згадалося йому. Тільки тоді, коли могуче сонце спалило б цю осквернену землю, винищило б кодло вічно похилених рабів і дало б життя новій, не рабській породі — тільки тоді можна було б чогось сподіватися. Але воно, сонце — воно не прийде і не спалить, і все буде, як було: буде раб і пан, кров і погроми і кайдани!..

Якби нічого цього не було, якби він зостався в тюрмі або навіть заслано його на Сибір, хоч би й на каторгу, — і тоді б йому було легше, ніж тепер. І коли б він умирав там, — і тоді міг би вірити, що над його трупом таки засяє колись сонце волі й щасливого людського життя!..

А тепер — як він може тепер вірити?

Умерти, тільки вмерти, щоб не знати, не почувати цього!..

Дощ одноманітно, докучно хлюскав по катразі, дерева жалібно нарікали, мов хлипаючи стиха, і чорна безпросвітня ніч налягала на душу. Зобгався, скулився ще дужче й занімів у невпинному, безмірному, тупому й безнадійному болі...

Не спав, хоча й не був притомний. Як опритомнів, сірий світ похмурого ранку вже зазирав крізь щілини в дверях. Устав і, хитаючись, вийшов з катраги. Дощу вже не було, але земля, ліс, небо — все було мокре, сіре, повите хмарами й туманами.

Тремтів, бо було йому холодно.

Десь далеко, в середині щось боліло тупо й гидко, але він уже знав, чого той біль; голова теж боліла, була тяжка і не хотіла нічого розуміти. Сів на пеньку біля катраги, сидів тремтячи.

Помалу холод вертав йому свідомість. Пішов до кринички вмитися. На голові, з лівого боку, волосся запеклося в крові й зашкарубло, мов кора. Позмивав кров, де можна, трохи причепурився. Вернувся до катраги й надів Петрову чумарку, щоб зігрітися, але не міг.

Згадав за Таліного листа й витяг, щоб ще раз прочитати. Писала, що вона й діти цілі й здорові, прохала не турбуватися за їх і не одвідувати їх зараз, а їхати просто до Києва: певне й за нею є догляд, і його можуть у неї забрати. Через те саме й вона приїде аж у Київ — там легше буде побачитися й не навести на його слід... Раділа, що його погромники не заняли (це їй Петро сказав), підбадьорювала його, силкувалася впевнити, що трохи згодом усе повернеться на краще...

— На краще!.. — гірко всміхнувся Корецький. — Де вона цієї надії набирається?.. Коли становище таке безнадійне!.. Краще! А він не може навіть ручитися, що не прийдуть погромники й до її батька, не погромлять і його і. не порозбивають ломаками голови Талі й дітям.

А він... він нічого не може зробити, бо коли б навіть він пішов туди, до їх і боронив їх збройною рукою, то й це було б їм тільки на гірше...

Застогнав з душевного болю, заскимлив, як Катай — там, на руїнах... готовий був рвати на собі тіло... хотілося вдаритися головою об дуб, щоб розбити її вже до краю, щоб перестала вона розуміти, щоб не стало серце почувати...

Заліз знов у катрагу, туди, в куток на солому, скулився й лежав...

Побачив, що надворі пояснішало. Вийшов. На сході почало пробиватися крізь хмари сонце. Спершу зазначилося блідим матовим кружалом, то меншаючи, то розпливаючись, а далі блиснуло раз... удруге... сховалося і знову блиснуло й засяло на чистому клаптикові блакиті.

Сів проти сонця й почав грітися. Помалу входило в тіло тепло, а з ним потроху верталася й сила.

Вже було опівдні, як почув ходу — тріщали сухі гілочки під ногами. Вже наближалося; можна вже було розібрати, що йде тільки один чоловік. Нарешті, на прогайльовину вийшла людина з вузликом у руках, і Корецький пізнав Якова.

Парубок спершу не побачив учителя, бо той сидів за катрагою збоку, і покликав стиха:

— Євгене Петровичу!

— Я тут, — озвався Корецький. Яків уже бачив його.

— Приніс вам обід...

— Спасибі!.. Сідай!..

Яків положив вузлик під катрагу, а сам сів зараз же біля Корецького на купі мокрої соломи. Учитель пильніше глянув на його бліде обличчя й помітив, що губи в його почали нервово тіпатися і враз буйні краплисті сльози одна за одною покотилися в парубка по обличчю.

— Якове, чого ти? — спитався Корецький. — Що ще сталося?

— Ні, нічого, — одповідав, ледве вимовляючи, Яків. Нічого...

— Чого ж ти плачеш?

— Був у школі.

І, зіпершися ліктями в коліна, він обхопив лоб руками і, так похилившися, тихо, мовчки плакав...

І Корецький почув, як і в його щось підкотилося до горла, так само почали тремтіти губи й перша пекуча сльоза скотилася по обличчю на холодну землю.

Сиділи вдвох, ученик і вчитель, і мовчки плакали...

Затихли. Обом стало мов трохи ніяково несподіваних сліз і обидва мовчали якийсь час.

Перший загомонів Яків — розказував, що тепер діється в Ладинці.

Погромники вчора величалися, пиячили й репетували ввесь день, але сьогодні якось притихли й не вилазять із своїх дворів. Він стрів Валюшного на вулиці, — той одвернувся, похнюпившись, і швидко проскочив далі: сором було в вічі дивитися.

Уже є звістки про погроми й по інших селах. У Солтикові погромили й зарубали сокирою лікаря за те, що він "демократ", трохи не вбили вчительки, а тоді пішли й погромили пана; хотіли й його вбити, та заздалегідь утік. Тоді солтиківці пішли до своїх сусід у Горобейку та разом з тими погромили й горобейського пана. Кажуть: "усі пани проти царя: виб'ємо їх до ноги, тоді вся земля наша буде". А пани побігли до губернатора, щоб посилав до їх козаків.

А в їх з Ладинки козаки вже поїхали. Петро чув, як вони гомоніли проміж себе на вулиці, що вчитель, мабуть, уже втік поїздом. Може їх погнали вже туди, де панів громлять; а може згодом і знов наскочать, але все ж хоч пару день можна дихнути без їх.

Усе товариство тяжко засмучене. Сьогодні збираються прийти сюди, — хочуть усі бачити свого вчителя...

А Корецький слухав його й од того щирого голосу ставало мов легше на серці, мов присипляла тая розмова огидний безперестанний біль у душі.

— Я вам приніс обідати, — нагадав Яків, показуючи на вузлик.

— У мене ще й те ціле, що Петро дав, — сказав, ледве всміхаючися, Корецький.

— То ви нічого не їли? Вже другий день? Та ви ж охлянете!

— Не хотілося...

— Давайте зараз обідати, бо й я не обідав, а на полудень нам принесуть.

Він заходився хазяйнувати: розіслав рушник, порозкидав на йому їжу... Корецький почув, що й йому хочеться їсти, і справді став обідати...

Пообідали. Яків допитувався, чи болить рана на голові й радив лягти відпочити: адже вночі він не спав і знов ніч у вагоні їхати. Корецького справді хиляла знемога. Ліг на солому і швидко заснув твердим, спокійним сном...

Прокинувся, глянув на небо крізь двері, — було вже нерано.

— Якове! — гукнув.

— Ми тут! — озвався той збоку.

Корецький вийшов і побачив з Яковом Петра й Панаса.

Вони прийшли недавно і дожидалися, що скоро й інші товариші понадходять. Справді — трохи згодом прийшов Іван Петренко, навіть з жінкою — веселою білявою молодичкою, колишньою школяркою. Сиділи гуртом і переказували, що знали, про вчорашні події на селі, а Корецький розказував, що було з ним у школі. Нові приходили по одному, по-двоє: треба було берегтися, щоб не помітили погромники цих сходин. Помалу посходилися... Не прийшло шестеро: двох зовсім не було на той час у селі, одного забули сповістити, а троє... не знати чого не прийшли... Та про їх не хотіли зараз думати...

Сиділи купкою й стояли, гуртуючися коло Корецького — все молоді щирі обличчя; старіших з бородами було тільки п'ятеро, а серед їх Панас, один з найприхильніших...

Петро говорив до Корецького, і його поважне, трохи старе обличчя ставало мов ще старіше від смутку, що й на його налягав.

— Оце ви, Євгене Петровичу, їдете од нас, а ми зостаємося... Як сироти... Самі винні: не догляділи вас як треба, не дали вам помочі... Так сталося, що й не схаменулися, а вже лихо набігло... Не гнівайтеся на нас за те, Євгене Петровичу!..

— Не гніваюсь, — тихо й щиро промовив Корецький, — бачу, що не можна було інакше...

— Та воно б може й можна було, — одказав Яків, — якби ми були кращі...

— Та вже не вернеш!.. — зітхнув Панас. — Тільки вже не думайте, Євгену Петровичу, що як воно так трапилось, то це через те, що ми перемінилися, не ті стали... Ні, як уже ви нам показали стежку, то нехай хоч і колесом нас переїде, то ми свого не покинемо, будемо таки добиватися...

— Тільки ви навчіть нас, — казав далі Петро, — як нам без вас бути, як купи вдержатися й що робити...

— Все розкажіть, що робити!.. Як з чорною сотнею воювати!.. — загомоніли товариші...

— І де ви будете, скажіть, щоб ми знали, як до вас добитися, коли треба буде...

І тоді почалася довга розмова про те, що та як треба робити. Держатися купи, ні в якому разі не різнити, а дружно йти тим самим шляхом, що й досі... Не давати себе збити з того шляху нікому — пам'ятаючи, що поки не буде справжньої волі, доти нічого не можна зробити для добра народного... Скрізь ширити такі думки, свідомість... Погромний чад оцей, — він мине, як і всякий чад... А як чад розвіється, визволені від його голови знову могтимуть розуміти добре слово. Корецький поясняв права, які списано в маніфесті, розказував, як добиватися, щоб усе те заведено в життя... Навчав, як знайти його самого в Києві...

Тісно купчилися коло його, пильно слухали, ловлячи кожне слово. Почували себе винними перед ним і хотілося спокутувати свою провину

ще більшою, щирішою працею коло того діла, про яке він їм казав. Вірили в його; і огнем великого жалю, віри й надії сяли очі цим двом десяткам людей, зібраним коло свого гоненого вчителя — нишком, серед лісу...

Смеркалося, як почали розходитися... Цілувалися на прощання, не знаючи, коли побачаться з учителем та чи й побачаться... Розходилися по одному, по двоє, щоб не помітили ворожі очі...

Мовчки дивився їм услід Корецький, як покривалися вони поміж деревами, і старе почування надії і сили вже починало гріти його своїми теплими хвилями...

Тільки Яків зостався з ним, — мали вдвох іти на станцію. Запалили трохи хмизу і при його світі написав Корецький кілька слів до Талі. Радив жити в батька, — поки проживе. Має в себе з сотню карбованців, — поки що стане... Коли б перемінилося так. Що зоставлять її на вчительській посаді, і вона певна буде, що безпечно вернутися в Ладинку, — то може буде й краще вернутися. Цілував її й дітей, казав щирі й ніжні слова, силкуючися вернути їй віру на краще життя...

Хмиз догорів і погас. Оддав лист Якову, — рушили в дорогу... Сім верстов пройшли лісом і полями без ніяких перешкод. А ось замигтіла вогнями серед темряви й станція. Корецький зостався стояти трохи віддалік, а Яків пішов купувати білета. Ледве вернувся з ним, — почувся гугіт: то надходив поїзд. Вже здалека пробивали темряву два його великі вогняні ока: вони ближчали, насували і враз довгий змій, пихкаючи вогнем і димом, вирвався з темряви і, грюкочучи й стогнучи, спинився перед станцією.

Стиснув Якову руку і, минаючи станцію, скочив Корецький у останній вагон. Зараз же в куточку за дверима, коло вікна було місце. Корецький визирнув у вікно і трохи далі в темряві побачив самотню постать,— то

був Яків. Поїзд свиснув і рушив. Перед Корецьким мелькнула парубкова постать, огні станції, і поїзд кинувся в темряву осінньої ночі.

— Але він винесе мене на ясний день... на ясний день здійснених надій, — думав Корецький.

І вже не почував у собі того тупого безнадійного болю гидкого. Все, що трапилося, здавалося тільки одним моментом з великого діла, а кінець його міг бути тільки один... І хоч який болючий цей момент, — мусять пережити й його, щоб загартуватися до краю...

А поїзд линув могучим ходом, пробиваючи темряву...

1907. VIII 18. Святошин під Києвом.